
ՔԱՂԱՔԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՄՆ-Ի ԱՐՏԱՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՅԵՑԱԿԱՐԳԵՐԻ ԱԶԴԵՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ, ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՎ ՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ՎՐԱ

ԷԴԳԱՐ ՆԱՎՈՅԱՆ

Առաջին աշխարհամարտի ավարտից հետո՝ 1919 թ. հունվարի 18-ին, Փարիզում բացվեց հաշտության վեհաժողովը, որն անդրադարձավ նաև Հայաստանի Հանրապետության (ՀՀ, 1918-1920 թթ.) մանդատի հարցին և այն առաջարկեց ԱՄՆ-ին^{*}: Խորհրդաժողովի մարտի 20-ի որոշմամբ ամերիկյան կառավարությունը Թուրքիա և Անդրկովկաս գործուղեց գեներալ Զ. Հարբորդի զինվորական առաքելությունը, որի գլխավոր նպատակն էր պարզել Հայաստանի մանդատի շահավետությունն ամերիկյան կապիտալի համար¹: Զ. Հարբորդի գլխավորած պատվիրակությունը եղավ Թուրքիայում, ՀՀ-ում, Վրաստանում, Ադրբեջանում: Առաքելության գործունեության արդյունքները 1919 թ. հոկտեմբերին ներկայացվեցին ԱՄՆ-ի նախագահ Վ. Վիլսոնին և 1920 թ. ապրիլին հանձնվեցին Կոնգրեսի քննարկմանը: Զեկուցագրում առաջ էր քաշվում Հայաստանի, Անդրկովկասի, Անատոլիայի, Կիլիկիայի, Կ. Պոլսի, սևծովյան նեղուցների և Փոքր Ասիայի սահմանակից տարածքների «միասնական մանդատի» ստանձնման գաղափարը, առանց որի ՀՀ-ի մանդատի ստանձնումը անհնարին կլինեք և կհակասեր ԱՄՆ-ի շահերին²:

^{*} 1917 թ. ապրիլին Ազգային խորհրդի նիստում Թիֆլիսի հոգևոր առաջնորդ Մեսրոպ եպիսկոպոսը հայտարարեց. «Ամերիկյան վաղուց հետաքրքրվում է Հայաստանով՝ հանձնիս իր միսիոներների: Նա իր առևտրի համար պետք է նոր շուկաներ գրավի: Ամերիկյան կուզենա այդ երկիրն այն պայմանների մեջ դնել, որ իր դրամներն ու ապրանքը կարողանա տեղադրել մեր երկրում» (**Կիրակոսյան Զ.**, Առաջին համաշխարհային պատերազմը և Հայաստանը, Երևան, «Հայաստան», 1967, էջ 507):

¹ **Կարապետյան Մ. Ս.**, Հայաստանը 1912-1920 թթ., Երևան, «Զանգակ-97», 2003, էջ 305:

² **Գալոյան Գ.**, Հայաստանը և մեծ տերությունները 1917-1923թթ., Երևան, «Գիտություն», 1999, էջ 208-214:

Թուրքիայում, Անդրկովկասում և ընդհանրապես Մերձավոր Արևելքում բախվում էին մեծ տերությունների շահերը: Միջազգային բարդություններից խուսափելու համար Զ. Հարբորդի առաքելությունը մանդատն իրականացնելու նախապայման էր համարում «Անգլիայի և Ֆրանսիայի հետ պաշտոնական համաձայնության գալը» և «Գերմանիայի ու Ռուսաստանի կողմից որոշակի հավանությունը»՝ քաղաքական, տնտեսական և աշխարհագրական մեկուսացումից խուսափելու համար: Անհրաժեշտություն էր համարվում Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության վրա անսահմանափակ վերահսկողության հաստատումը և այլն³:

1920 թ. մայիսի 29-ին ամերիկյան սենատի արտաքին գործերի հանձնաժողովը մերժեց ստանձնել Հայաստանի մանդատը⁴: Հումքի ձեռքբերման և սպառման առումով հետաքրքրություն չներկայացնող Հայաստանն առանց Անատոլիայի, սևծովյան նեղուցների և Անդրկովկասի իրական հետաքրքրություն չէր ներկայացնում ԱՄՆ-ի համար, որի մանդատը կարելի էր ստանձնել և քաղաքական, տնտեսական, ռազմական վերահսկողություն հաստատել, ինչպես տեղի ունեցավ ռազմավարական առումով կարևորություն ունեցող Եվրոպայի հարցում, երբ «Դոգի ծրագրի», իսկ հետո նաև «Մարշալի պլանի», «Տրումենի (նաև Էյզենհաուերի) հայեցակարգի» միջոցով ԱՄՆ-ը ազդեցիկ դիրք ձեռք բերեց Արևմտյան Եվրոպայում, Հունաստանում, Թուրքիայում և Մերձավոր Արևելքի երկրներում:

Խորհրդային Ռուսաստանի առաջխաղացումն Անդրկովկասում և նրա մերձեցումը քեմալական Թուրքիայի հետ փոխել էր տարածաշրջանի միջազգային դրությունը, որին ավելացավ նաև Մերձավոր Արևելքում Անտանտի տերությունների միջև գոյություն ունեցող հակասությունների սրումը: Պատմագիտության մեջ տարածում ունի այն կարծիքը, որ այս հանգամանքներն էլ դրդեցին ԱՄՆ-ի սենատին մերժել Հայաստանի մանդատն ընդունելու Վ. Վիլսոնի առաջարկը, որը սակայն այնքան էլ համոզիչ չէ: Մեծ տերությունների միջև հակասություններ գոյություն ունեին ոչ միայն Մերձավոր Արևելքում, այլև Եվրոպայում, Աֆրիկայում, Զինաստանում և այլուր, որտեղ սակայն հնարավոր է եղել փոխզիջումների միջոցով ապահովել մեծ տերությունների համագոյակցությունը: Հայաստանում Խորհրդային Ռուսաստանի և ԱՄՆ-ի միջև անմիջական ռազմական բախման ամերիկյան մտահոգությունները նույնպես

³ Նույն տեղում, էջ 218:

⁴ Կարապետյան Մ. Ս., նշվ. աշխ., էջ 313:

հիմնագուրկ են, քանի որ պատերազմական գործողություններն արդեն առկա են եղել այն ժամանակ, երբ 1918-1922 թթ. Անտանտի պետությունները, որոնց թվում՝ նաև ԱՄՆ-ը, ներխուժել էին Ռուսաստանի տարածք: Դա ցույց է տալիս, որ այս դեպքում ԱՄՆ-ը չխուսափեց Խորհրդային Ռուսաստանի հետ ռազմական բախումից:

Հետաքրքիր հետևությունների տեղիք կարող է տալ նաև այն օգնությունը, որ ԱՄՆ-ը կազմակերպել է Հայաստանի Առաջին հանրապետությանը: Երկիրը սովից, ավերումից և համաճարակից դուրս բերելու համար ՀՀ կառավարությունը դիմել է Եվրոպայի և ԱՄՆ-ի օգնությանը: 1919 թ. Հայաստանը ԱՄՆ-ից ստացավ մոտ 1,3 մլն փուտ ալյուր, 157 հազ. փուֆ ցորեն և այլ պարենամթերք: 1920 թ. սկզբին գալու էր 2170 հազ. փուֆ ալյուր⁵: Ս. Վրացյանը գրում է. «Ինչպես էլ լինի մեր վերաբերմունքը դեպի Ամերիկայի քաղաքական դերը հայկական խնդրում, ամերիկյան մարդասիրական նպաստն ու պարենը երբեք չենք մոռանա, չպետք է մոռանանք»⁶: Սակայն այդ օգնությունն այնքան էլ անհատույց չի եղել:

1920 թ. փետրվարի 6-ին ՀՀ վարչապետ Ա. Խատիսյանն ԱՄՆ-ում ՀՀ պատվիրակության ղեկավար Հ. Քաջազնունուն գրել է, որ օգնելով մեզ՝ ամերիկացիները սկսել են վերջին ժամանակներս միջամտել մեր ներքին գործերին այնպիսի չափերով, որ ուղղակի խանգարում են մեր վարչակարգի անկախ գործունեությանը. նրանք կազմում են իրենց ոստիկանությունը, ձգտում են իրենց ձեռքն առնել պարենավորման բոլոր գործերը և այլն, հակառակ կառավարության և ժողովրդի ցանկության⁷:

Հատուկ հետաքրքրության են արժանի բարեգործական և քրիստոնեական քարոզչական (միսիոներական) կազմակերպությունները, որոնք այժմ էլ օտարերկրյա հետախուզության համար քողարկման միջոց են⁸ և կարողանում են թափանցել երկրի քաղաքական, տնտեսական և վարչակառավարման համակարգ: Լրտեսական գործունեության մեջ մեղադրվել կամ կասկածվել են այնպիսի բարեգործական կազմակերպություններ, ինչպիսիք են Ամերիկյան նպաստամատույց վարչությունը (ԱՆՎ), սրա շրջանակներում գործող Մերձավոր Արևելքում ամերիկյան օգնության կոմիտեն (Ամերկոմ), Հայաստանի

⁵ Վրացյան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, Երևան, «Հայաստան», 1993, էջ 256:

⁶ Նույն տեղում, էջ 254:

⁷ Փալոյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 223:

⁸ Оганян Д. А., Стереотипы армянской историографии, Ереван: Норк гратун, 2010, с. 43.

անկախության ամերիկյան կոմիտեն և Անգլիական օգնության կոմիտեն (Անգլկոմ)⁹:

1919-1930-ական թթ. ԱՄՆ-ում գործում էր Ամերիկյան նպաստամատույց վարչությունը (ԱՆՎ), որը 1919-1923 թթ. գլխավորում էր ԱՄՆ-ի ապագա նախագահ Հ. Հուվերը (1929-1933 թթ.)^{*} և օգնություն կազմակերպում Առաջին աշխարհամարտի հետևանքով Եվրոպայի և Մերձավոր Արևելքի տուժած բնակչությանը: 1919 թ. ԱՆՎ-ն գործունեություն է ծավալել նաև Հայաստանում և Անդրկովկասում¹⁰: Հայաստան է ուղարկվել 50,6 հազ. տ սննդամթերք՝ 10,6 մլն դոլար ընդհանուր արժողությամբ: Հայաստանի կառավարությունը ստացած ապրանքի դիմաց ստորագրել է պարտամորհակ: 1919 թ. օգոստոսին ԱՆՎ-ն Անդրկովկասում իր գույքն ու կարողությունը հանձնել է «Օգնություն Մերձավոր Արևելքին» կազմակերպությանը: Մինչև ԱՆՎ-ի ստեղծումը Հայաստանին օգնություն էր կազմակերպել 1918 թ. ստեղծված Մերձավոր Արևելքում ամերիկյան օգնության կոմիտեի (Ամերկոմ) միջոցով¹⁰, որով հնարավոր է եղել հաղթահարել ցեղասպանության և թուրքական ավերամների հետևանքով Արևելյան Հայաստանի զգալի մասում առաջացած սովը¹¹:

Այս օգնությունն այնքան էլ անշահախնդիր չի եղել: Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ ՀՀ-ի և ԱՆՎ-ի միջև գոյություն ունեցող պայմանագիրն իր բնույթով եղել է սովորական առևտրային պայմանագիր, ընդ որում ԱՆՎ-ն ինքն է որոշել Հայաստանին մատակարարվելիք ապրանքների տեսակը և քանակը, որոնց առաքման ծախսերը, ապահովագրության արժեքը

⁹ **Պարսամյան Վ.**, Հայ ժողովրդի պատմություն, Երևան, «Լույս», 1979, էջ 433-434: Նաև՝ Требуются сотрудники. Сфера деятельности: благотворительность, работодатель: американская разведка / <https://sites.google.com/site/zadumajtes/goracie-tocki/amerika/trebuutsa-sotrudniki-sfera-deatelnosti-blagotvoritelnostrabotodatel-amerikanskaa-razvedka>.

^{*} Հ. Հուվերը դեմ է եղել ԱՄՆ-ի կողմից ՀՀ-ի մանդատը ստանձնելուն:

^{*} ԱՆՎ-ի գործունեության մասին տե՛ս նաև **Դարբինյան Ա.**, Մերձավոր Արևելքի նպաստամատույց կոմիտեի քարոզչական քաղաքականության առանձնահատկությունները (1915-1930 թթ.) / «Պատմա-բանասիրական հանդես», 2011, № 2, էջ 47-59:

¹⁰ Ամերկոմի և Անգլկոմի գործունեության մասին տե՛ս **Ավետիսյան Ս.**, Մերձավոր Արևելքում ամերիկյան օգնության կոմիտեի (Ամերկոմ) գործունեությունը Հայաստանում 1918-2009 թթ., Երևան, ՀՀ ԳԱԱ, 2009: Նույնի՝ Փաստաթղթեր Հայաստանում Ամերկոմի և Անգլկոմի գործունեության մասին / «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 2009, թիվ 2, էջ 173-181, նաև՝ ԱՄՆ-ի և Մեծ Բրիտանիայի հայանպաստ գործունեությունը Առաջին աշխարհամարտից հետո / «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 2012, թիվ 137.6, էջ 3-12:

¹¹ **Վրացյան Ս.**, նշվ. աշխ., էջ 254-256:

և առաջադրված այլ պայմանները հոգալու էր ՀՀ կառավարությունը¹²: 1919 թ. հունիսի 30-ի հրամանագրով ՀՀ-ն պարտավորվում էր ԱՆՎ-ին կամ ԱՄՆ-ի գանձարանին վճարել 5 մլն ոսկի դոլար՝ տարեկան 5% տոկոսադրույքով, որ պետք է վճարվեր ամեն տարի մինչև պարտքի մարումը¹³: Եվ ուրեմն «օգնություն» ձևակերպումը որոշ իմաստով վերանայման կարիք ունի:

Այսպիսով, օգտվելով Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական և ռազմաքաղաքական ծանր դրությունից՝ ԱՄՆ-ը տնտեսական օգնության և բարեգործության անվան տակ պետական և մասնավոր կազմակերպությունների միջոցով ՀՀ կառավարությանը ստիպել է ընդունել մի շարք պայմաններ և պարտավորություններ ու միջամտել է երկրի ներքին գործերին: Սրանք միջոցներ էին, որոնք լավագույնս կիրառվել ու ճանապարհ են հարթել «բաց դռների», «դոլարային դիվանագիտության» և գաղութային քաղաքականության համար, որոնք տարբեր ձևերով «սառը պատերազմի» ժամանակաշրջանում դրսևորվել են ԱՄՆ-ի արտաքին քաղաքականության տարբեր հայեցակարգերում և ծրագրերում:

Հայաստանի Առաջին հանրապետության խորհրդայնացումից հետո Խորհրդային Հայաստանը (ՀԽՍՀ) գործնականում զրկվեց ինքնիշխանությունից և ռազմաքաղաքական ու դիվանագիտական, այնպես էլ երկրի ներքին՝ սոցիալ-տնտեսական ու մշակութային բնագավառներում ինքնուրույն քաղաքականություն վարելու հնարավորությունից:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ավարտին Սփյուռքի և խորհրդահայ մտավորականության շրջանում բարձրացավ Արևմտյան Հայաստանը և Կարսի մարզը Խորհրդային Հայաստանին վերադարձնելու հարցը: Հայկական գաղթօջախներում ստեղծվեցին ազգային խորհուրդներ, որոնց աշխատանքները համակարգում էր 1944 թ. մարտին Նյու Յորքում ստեղծված Ամերիկահայ ազգային խորհուրդը*:

Հայրենական պատերազմը սկսվելուց չորս օր առաջ ստորագրվեց գերմանա-թուրքական բարեկամության պայմանագիր՝ 10 տարի ժամկետով: 1942 թ. Թուրքիան 26 դիվիզիա էր կենտրոնացրել Անդրկովկասի սահմանա-

¹² **Оганян Д. А.**, նշվ. աշխ., էջ 58-60:

¹³ Նույն տեղում, էջ 61:

* Ատենապետը Ռամկավար կուսակցության ղեկավար Պ. Թերզյանն էր, Ֆրանսահայ ազգային խորհրդի նախագահը՝ Ա. Չոպանյանը: Ազգային խորհուրդներ կազմվեցին Սիրիայում, Լիբանանում, Հունաստանում, Պաղեստինում, Ուրուգվայում: ԱՄՆ-ում գործում էր ՀՅԴ ազգային կոմիտեն:

գլխին և հատկապես ՀԽՍՀ-ի սահմանի երկայնքով: Սակայն Ստալինգրադի մոտ և Կովկասի նախալեռներում գերմանական զորքերի գլխովին ջախջախումը ձախողեց թուրքերի ռազմական ծրագրերը: 1945 թ. ԽՍՀՄ-ի կառավարությունը ժամկետը լրանալու կապակցությամբ չեղյալ հայտարարեց (դե-նոնսացիա) 1925 թ. դեկտեմբերի 17-ի խորհրդա-թուրքական բարեկամության և չեզոքության պայմանագիրը¹⁴:

1945 թ. հուլիսի 17-ից մինչև օգոստոսի 2-ը կայացավ Բեռլինի (Պոտսդամի) վեհաժողովը, որին մասնակցում էր ԽՍՀՄ-ի ժողովմխորհի նախագահ Ի. Ստալինը, ԱՄՆ-ի նախագահ Հ. Տրումենը, Մեծ Բրիտանիայի վարչապետ Ու. Չերչիլը (հուլիսի 28-ից՝ Կ. Էտլին)¹⁵: Այստեղ ԽՍՀՄ-ը տարածքային պահանջներ ներկայացրեց Թուրքիային: Այն է՝ չեղյալ հայտարարել 1921թ. Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերը ու ՀԽՍՀ-ին վերադարձնել անօրինականությամբ խլված Կարսի մարզը և Արևմտյան Հայաստանի այլ տարածքներ: ԽՍՀՄ-ը պահանջում էր նաև փոխել սևծովյան նեղուցների կարգավիճակը և թույլ տալ իրեն ռազմածովային հենակետ ունենալ Բոսֆորում և Դարդանեղում¹⁶: Ելնելով իրենց աշխարհաքաղաքական շահերից՝ ԱՄՆ-ը և Մեծ Բրիտանիան իրենց պաշտպանության տակ առան Թուրքիային: 1945 թ. Սեպտեմբերին ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդում ԽՍՀՄ-ի արտգործնախարար Վ. Մոլոտովի ջանքերը Կարսը և Արդահանը ՀԽՍՀ-ին վերադարձնելու հարցում հաջողության չհասան: ԽՍՀՄ-ի համար հայկական տարածքների հարցը պատրվակ էր՝ դաշնակիցներից որոշ զիջումներ ստանալու համար¹⁷:

1946 թ. հունվարին Լոնդոնում կայացած ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեայի առաջին նստաշրջանի օրերին բազմաթիվ հայկական կազմակերպություններ իրենց հեռագրերով, ուղերձներով կրկին պահանջեցին անդրադառնալ հայկական հարցին¹⁸: ՀՅ Դաշնակցության ներկայացուցիչը հանձնաժողովի նախագահին հանձնեց դիմում, որտեղ ասվում էր, որ Սևրի պայմանագրով նախա-

¹⁴ **Վիրաբյան Ա.**, Հայաստանը Ստալինից մինչև Խրուշչով, Երևան, «Գիտություն», 2001, էջ 35-36:

¹⁵ Советский Союз на международных конференциях (сборник документов), т. VI, М., 1984, с. 37-38; **Киракосян А. Дж.** Армения и советско-турецкие отношения в дипломатических документах: 1945-1946 гг., Е.: НАА, 2010.

¹⁶ Берлинская (Потсдамская) конференция руководителей трех союзных держав – СССР, США, Великобритании, 17 июля – 2 августа 1945 г., сборник документов, М.: Политиздат, 1984, с. 136-151.

¹⁷ **Վիրաբյան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 44:

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 54:

տեսված հայկական տարածքները պետք է վերադարձնել Խորհրդային Հայաստանին: 1946 թ. մայիսին ԱՄՆ-ի 16 հայկական կազմակերպություններ ուղերձով դիմեցին ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղար Լի Թրյուգվեին, որով խընդրում էին Հայկական հարցը մտցնել Անվտանգության խորհրդի օրակարգ և աջակցել հայ ժողովրդի պահանջների կարգավորմանը, Խորհրդային Հայաստանին հանձնել Կարսը, Արդահանը, Էրզրումը, Տրապիզոնը, Բիթլիսը, Վանը, որոնք Վ. Վիլսոնի որոշմամբ պետք է տրվեին Հայաստանին¹⁹: ԱՄՆ-ի հայկական կազմակերպություններից Ամերիկայի հայկական ազգային խորհուրդը, Հայերի շահերի պաշտպանության ամերիկյան կոմիտեն, Հյուսիսային Ամերիկայի հայ եկեղեցու բարձրագույն հոգևորականությունը և Ամերիկայի հայկական միսիոներների ասոցիացիան հուշագրով դիմեցին Եկեղեցիների համաշխարհային խորհրդի ժամանակավոր կոմիտեի Ժնևի նստաշրջանին, որպեսզի վերջինս օգնի հայերին իրենց պահանջատիրության մեջ: Հայկական սփյուռքի ձեռնարկած քայլերի մեջ հատկապես կարևոր քայլ էր 1947 թ. ապրիլի 30-ից մայիսի 4-ը Հայկական համաշխարհային կոնգրեսի (ՀՀԿ) գումարումը, որը նախաձեռնել էր Ամերիկահայ ազգային խորհուրդը: Նրան մասնակցում էին 715 պատվիրակներ 22 երկրներից: Կոնգրեսը քննարկեց ներգաղթի և վերաշինության, Խորհրդային Հայաստան-Սփյուռք մշակութային հարաբերությունների ընդլայնման հարցերը, առաջարկեց ՄԱԿ-ի քննարկմանը ներկայացնել հայկական հողային պահանջները և ընդունել համապատասխան որոշումներ²⁰: 1947 թ. մայիսի 12-ին ՀՀԿ-ի հատուկ պատվիրակությունը ԱՄՆ-ի պետքարտուղարի տեղակալ Դ. Ալեստին ներկայացրեց հուշագիր, որով ամերիկյան կառավարությանը խնդրեց ՄԱԿ-ի օրակարգ մտցնել հայկական հողային տարածքների հարցը: Դ. Ալեստին ակնարկեց այն «մեծ դժվարությունները», որոնք ծագում էին այդ հարցի լուծման ճանապարհին՝ պայմանավորված ԱՄՆ-ի նոր արտաքին քաղաքականությամբ²¹: Դեռևս մարտի 12-ին ամերիկյան կառավարությունն ընդունել էր «Տրումենի հայեցակարգը», այսինքն՝ Հայկական կոնգրեսի գումարումից երեք շաբաթ առաջ: ԱՄՆ-ի նախագահ Հ. Տրումենը պաշտոնապես հայտարարել էր, որ Խորհրդային ազդեցության տարածումը կասեցնելու համար ԱՄՆ-ը երաշխավորում է Հունաստանի և Թուրքիայի տարածքային ամբողջականությունը (1947 թ. մարտի 12-ին Հ. Տրումենը

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 56:

²⁰ Նույն տեղում, էջ 56-57:

²¹ Նույն տեղում, էջ 57:

կոնգրեսին ուղղված իր ուղերձում պահանջեց տասնհինգ ամսվա ընթացքում Հունաստանին տրամադրել 300 մլն, իսկ Թուրքիային 100 մլն դոլար²² «խորհրդային ագրեսիայի զսպման» քաղաքականությունն իրականացնելու համար²³։ Ըստ նրա՝ Արևելյան Անատոլիայի սահմանները Միացյալ Նահանգների սահմաններն են։ Հ. Տրումենը սպառնում էր. «Մենք զենքի ուժով արգելք կհանդիսանանք Արևելյան Անատոլիայի սահմանների փոփոխման ամեն մի փորձի»²⁴։

Այսպիսով, Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերի վերանայման և հայկական տարածքների վերադարձման հարցը, որտեղ խորհրդային կառավարությունը և հայկական Սփյուռքը դրսևորում էին մեկ միասնական նպատակ, դարձավ «Տրումենի հայեցակարգի» հրապարակման և իրականացման պատճառներից մեկը։

1947 թ. հուլիսի 12-ին ստորագրվեց ամերիկա-թուրքական պայմանագիր «Տրումենի դոկտրինային» համապատասխան Թուրքիային ռազմական օգնություն ցույց տալու մասին։ Դրանով ռազմական միջոցառումների համար վերջինս ստանալու էր 100 մլն դոլար և ամերիկյան սպառազինություն²⁵ («Մարշալի պլանով» 1948-1951 թթ. Թուրքիային տրամադրվեց մոտ 137 մլն դոլարի տնտեսական և ռազմական օգնություն²⁶)։ Նախատեսվում էր ամերիկյան ռազմական հենակետեր ստեղծել Միջերկրական ծովի արևելյան մասում, որն ուղղված էր ԽՍՀՄ-ի և Մերձավոր Արևելքի ազգային-ազատագրական շարժումների դեմ։

Թուրքիային պաշտպանելու համար ԱՄՆ-ի կառավարությունը կտրուկ քայլեր ձեռնարկեց հայկական կազմակերպությունների դեմ։ 1947 թ. վերջերին ԱՄՆ-ի արդարադատության նախարարությունն Ամերիկայի հայկական առաջադիմական միությունը (լիգա) մտցրեց հակաամերիկյան կազմակերպությունների ցուցակի մեջ, իսկ Ազգային խորհուրդը ստիպված էր դադարեցնել

²² St'v Речь Трумэна на заседании Конгресса 12 марта 1947 г. - "Доктрина Трумэна" // <http://www.coldwar.ru/truman/doctrine.php>

²³ Системная история международных отношений 1918-2003 (ред. А. Богатуров), т. 3, М., 2003, с. 75.

²⁴ Սիմոնյան Հ. Ռ., Թուրք-հայկական հարաբերությունների պատմությունից, Երևան, 1991, էջ 538։

²⁵ Հասարթյան Մ. Ա., Օրեշկովա Ս. Ֆ., Պետրոսյան Յու. Ա., նշվ. աշխ., էջ 302։

²⁶ Martin A., Chained., The Marshall plan: fifty years after, New York: Palgrave, 2001, p. 120.

հայկական պահանջների քարոզը, քանի որ այդ պահանջները համարվում էին հակամամերիկյան²⁷:

«Սառը պատերազմի» պաշտոնական մեկնարկը, միջազգային լարվածության ուժեղացումն անիրական էին դարձնում հայկական տարածքների վերադարձման հարցը²⁸: Այս պայմաններում 1953 թ. մայիսի 30-ին խորհրդային կառավարությունը հայտարարեց, որ բարիդրացիական հարաբերություններ, խաղաղություն և անվտանգություն պահպանելու համար Հայաստանի և Վրաստանի (վերջիններս նույնպես հավակնում էին հայկական տարածքներին) կառավարությունները հնարավոր համարեցին հրաժարվել Թուրքիայի նկատմամբ տարածքային պահանջներից (նեղուցների հարցում խորհրդային կառավարությունը վերանայել էր իր նախկին կարծիքը և հնարավոր էր համարում նեղուցների կողմից ԽՍՀՄ-ի անվտանգությունն ապահովել իր և Թուրքիայի համար հավասար ընդունելի պայմաններով): Այսպիսով, խորհրդային կառավարությունը հայտարարեց, որ ԽՍՀՄ-ը Թուրքիայից ոչ մի տարածքային պահանջ չունի: Խորհրդային Հայաստանը, չունենալով միջազգային իրավունքի սուբյեկտի կարգավիճակ, անկարող էր որևէ կերպ ազդել իրադարձությունների ընթացքի վրա: Խորհրդային կառավարությունը, Հայկական տարածքների հետ միասին առաջ քաշելով սևծովյան նեղուցների կարգավիճակի խնդիրը, դրանով հայկական տարածքների հարցը մտցրեց փակուղի: Հայ ժողովրդի արդարացի պահանջները կրկին զոհաբերվեցին մեծ տերությունների աշխարհաքաղաքական շահերին²⁹:

Այսպիսով, «Սառը պատերազմի» ձևավորման, խորհրդա-ամերիկյան հարաբերությունների սրման «Տրումենի հայեցակարգի» և «զսպման» դրույթի ընդունման գործում իր ուրույն տեղն է ունեցել հետպատերազմյան ժամանակաշրջանում վերաբացված հայկական տարածքների հարցը: Այն հայկական հարցի արդարացի լուծում տալու մեջ ունեցել է իր բացասական դերակատարումը և իր սուր ծայրով ուղղված է եղել նաև նրա դեմ:

1951 թ. հոկտեմբերի 10-ին հրապարակված «Փոխադարձ անվտանգության ապահովության» մասին օրենքի շրջանակներում Թուրքիան ԱՄՆ-ից

²⁷ Վիրաբյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 61:

²⁸ Не нужен нам берег турецкий? / <http://www.samoz.ru/article.php?id=48>; Несостоявшиеся войны Сталина / <http://www.vremya.ru/2008/130/13/208743.html>

²⁹ Վիրաբյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 62-63:

ստացավ 2,9 մլրդ դոլարի ամերիկյան օգնություն³⁰ (2/3-րդը կազմում էր ռազմական օգնությունը):

1951 թ. հոկտեմբերին ստորագրվեց արձանագրություն Թուրքիայի՝ ՆԱՏՕ-ի անդամ դառնալու մասին, որը վավերացվեց 1952 թ. փետրվարին (1955 թ. ձևավորվեց Բաղդադի պակտը, որը, ըստ էության, ՆԱՏՕ-ի մերձավորարևելյան մասնաճյուղն էր և անմիջականորեն ուղղված էր ԽՍՀՄ-ի, ազգային-ազատագրական շարժումների և դրանով իսկ նաև Հայկական հարցի դեմ): Թուրքիայի ամբողջ տարածքում, այդ թվում՝ Արևմտյան Հայաստանում, ԱՄՆ-ը և ՆԱՏՕ-ն ստեղծեցին ռազմաօդային, ռազմածովային և հրթիռների արձակման հենակետեր, ռադիոլուկացիոն սարքեր և այլն³¹: Թուրքական զինվորական մասնագետները բացահայտորեն սկսեցին հայտարարել, որ պատերազմի դեպքում առաջին հարվածը կհասցվի ՀԽՍՀ-ի մայրաքաղաք Երևանին³²:

ԽՍՀՄ ժողկոմխորհը 1945 թ. նոյեմբերի 21-ին, ընդառաջելով սփյուռքահայության՝ հայրենիք վերադառնալու ցանկությանը և ՀԽՍՀ ղեկավարության միջնորդությանը, որոշում ընդունեց սփյուռքահայերի զանգվածային ներգաղթ կազմակերպելու մասին³³: 1946-1948 թթ. մոտ 90 հազ. հայ եկավ Խորհրդային Հայաստան³⁴, որոնք միաժամանակ հայկական տարածքները վերադարձնելու խնդրի լուծմամբ համակվել էին լավատեսությամբ³⁵: Սակայն «սառը պատերազմի» պայմաններում ընդունված «Տրումենի հայեցակարգը», որը փաստորեն խնդիր ուներ պաշտպանելու Թուրքիայի տարածքային ամբողջականությունը և ուղղված էր ԽՍՀՄ-ի դեմ, չարդարացրեց հայրենադարձ սփյուռքահայության այն սպասելիքները, ովքեր ցանկանում էին բնակություն հաստատել Թուրքիայից ՀԽՍՀ-ին վերադարձվելիք տարածքներում:

Այսպիսով, «Տրումենի հայեցակարգը», պաշտպանելով Թուրքիայի տա-

³⁰ Հասարթյան Մ. Ա., Օրեշկովա Ա. Ֆ., Պետրոսյան Յու.Ա., նշվ. աշխ., էջ 317:

^{*} 1950-ական թթ. Թուրքիան ԱՄՆ-ից միջին հաշվով ստանում էր 178 մլն դոլար արտաքին վարկեր և օգնություն, 1960-ական թթ.՝ 300 մլն, 1970-ական թթ. առաջին կեսին՝ մոտ 600 մլն, 1976-1985 թթ.՝ 2,5 մլրդ դոլար (նույն տեղում):

³¹ Военные объекты США и НАТО на территории Турции // <http://commi.narod.ru/txt/1987/0320.htm>.

³² Սիմոնյան Հ. Ռ., նշվ. աշխ., էջ 539:

³³ Կարապետյան Մ. Ս., Գևորգյան Է. Գ., նշվ. աշխ., էջ 329:

³⁴ Մելիքսեթյան Հ., Հայրենիք-սփյուռք առնչությունները և հայրենադարձությունը 1920-1980 թթ., Երևան, Համալսարանի հրատարակչություն, 1985, էջ 240:

³⁵ Սիմոնյան Հ. Ռ., նշվ. աշխ., էջ 536:

րաճքային ամբողջականությունը և լինելով «զսպման» դրույթի մարտավարական դրսևորումներից մեկը, բացասաբար է ազդել ԽՍՀՄ-ի մաս հանդիսացող ՀԽՍՀ-ի վրա:

Ինչ վերաբերում է «սառը պատերազմի» ժամանակաշրջանի ԱՄՆ-ի արտաքին քաղաքականության մյուս հայեցակարգերին, ապա դրանց ազդեցությունը Խորհրդային Հայաստանը զգացել է այնքանով, որքանով որ եղել է ԽՍՀՄ-ի բաղկացուցիչ, նրա կազմի մեջ մտնող միութենական հանրապետություններից մեկը:

1991 թ. դեկտեմբերին՝ ԽՍՀՄ-ի փլուզումից և Հայաստանի Հանրապետության (<<) հռչակումից հետո, երկրում առաջացավ տնտեսական և էներգետիկ ճգնաժամ, որից դուրս գալու համար նորանկախ պետությունը սկսեց վարկեր վերցնել առանձին պետություններից և միջազգային կառույցներից: <<-ի առաջին վարկատուները եղել են Եվրամիությունը, Համաշխարհային բանկը՝ ՀԲ-ն, և Արժույթի միջազգային հիմնադրամը, ԱՄՀ-ն, Վերակառուցման և զարգացման եվրոպական բանկը (ՎՋԵԲ), Ռուսաստանի Դաշնությունը: <<-ն 1992 թ. անդամակցեց ՀԲ-ին, իսկ 1993 թ.՝ Միջազգային զարգացման գործակալությանը (ՄԶԳ)³⁶: Նպատակն է օգնել Հայաստանին հաղթահարել աղքատությունը, աջակցել տնտեսության, մարդկային և մասնավոր կապիտալի զարգացմանը և այլն³⁷: ԱՄՆ-ի գործուն միջնորդությամբ Համաշխարհային բանկը և Արժույթի միջազգային հիմնադրամը Հայաստանում իրականացրել են շուրջ 1 մլրդ դոլարի երկարաժամկետ վարկային և դրամաշնորհային ծրագրեր³⁸:

Այսպիսով, վերազգային կազմակերպություններից, օրինակ՝ ՀԲ-ն և ԱՄՀ-ն, հանդիսանալով ԱՄՆ-ի արտաքին քաղաքականության հայեցակարգերի ընդհանուր տնտեսաֆինանսական ռազմավարության մաս, կարողացան իրենց գործառույթները տարածել նաև <<-ի և հետխորհրդային մյուս հանրապետությունների վրա:

ԱՄՆ-ի արտաքին քաղաքականության հայեցակարգերն իրենց արդիականությունը պահպանում են նաև ԽՍՀՄ-ի փլուզումից հետո և էական

³⁶ Տե՛ս Հայաստան. ԱՄՀ-ի առաքելության ավարտական հուշագիր, 16-ը հունիսի 2008 թ. / <https://www.imf.org/external/np/ms/2008/arm/061608a.pdf>.

³⁷ Armenia: World Bank Helps Armenia Protect Its Poor and Become More Competitive. <http://www.worldbank.org/hy/news/press-release/2012/02/14/armenia-world-bank-helps-armeniaprotect-its-poor-and-become-more-competitive>.

³⁸ ԱՄՆ-ում << դեսպանություն / <http://usa.mfa.am/hy/bilateral-us/>.

փոփոխության չենթարկվելով՝ իրենց ազդեցությունն են թողնում ԱՄՆ-ի ժամանակակից արտաքին քաղաքականության վրա: Այս ամենը բնականաբար ազդեց նաև նորանկախ ՀՀ-ի վրա:

Հարավային Կովկասն աշխարհագրական դիրքով ունի ռազմավարական նշանակություն և կարող է ծառայել որպես «բուֆերային գոտի»³⁹: Եվրախորհրդարանի փաստաթղթերում այն համարվում է որպես «կամուրջ Եվրոպայի և Ասիայի համար»⁴⁰: ՀՀ-ն համագործակցում է նաև ՆԱՏՕ-ի հետ (լինելով Հավաքական անվտանգության պայմանագրի կազմակերպության (ՀԱՊԿ) անդամ), որն ավելի ընդլայնվեց, երբ 1994 թ. միացավ նաև Գործընկերություն հանուն խաղաղության ծրագրին: 2005 թ. ՆԱՏՕ-ն և Հայաստանը համաձայնության եկան երկրի անհատական գործընկերության գործողությունների ծրագրի (ԱԳԳԾ) վերաբերյալ⁴¹:

Դա ցույց է տալիս, որ «սառըպատերազմյան» ժամանակաշրջանի ԱՄՆ-ի արտաքին քաղաքականության հայեցակարգերի ռազմական բնույթը և ավանդապես ձևավորված սկզբունքները շարունակվում են կյանքի կոչվել միջազգային հարաբերությունների նոր իրողությունների՝ «հետսառըպատերազմյան» շրջանի պայմաններում, որտեղ ՀՀ-ն կարող է ունենալ ուրույն դերակատարում:

2007թ. փետրվարի 7-ին ՀՀ կառավարությունն ընդունեց որոշում Հայաստանի Հանրապետության ազգային անվտանգության ռազմավարության մասին: Դրանով ՀՀ ազգային անվտանգության ռազմավարությունը ենթակա է ճշգրտումների՝ ըստ ներպետական և միջազգային իրադրության, սպառնալիքների ու մարտահրավերների փոփոխման, ինչպես նաև փաստաթղթում նշված նպատակների իրականացման⁴²:

Կարծում ենք, որ ՀՀ կառավարությունը կկարողանա երկիրը հեռու պահել արտաքին սպառնալիքներից և պետության միջազգային մեկուսացումից:

³⁹ **Քոթանջյան Հ.**, Հայաստանի ազգային անվտանգության ռազմավարության մշակման ուղեցույցները տարածաշրջանային անվտանգության ճարտարապետության ճանապարհին, Երևան, ՀՀ ՊՆ Դ. Կանայանի անվան ԱՌՀԻ, 2008, էջ 43-92:

⁴⁰ **Շիրինյան Լ.**, Նոր աշխարհակարգը և Հայաստանը, Երևան, 2006, էջ 157:

⁴¹ Հայաստան-ՆԱՏՕ հարաբերությունների մասին տե՛ս Հայաստան-ՆԱՏՕ առաջընթացի 10 տարիներ, 1999-2008 թթ., Երևան, «Մեդիա-Մաքս», 2008, էջ 5-54:

⁴² ՀՀ ազգային անվտանգության ռազմավարություն / www.mfe.am/up/govact/tnt-38-29-01:

Այսպիսով, ԱՄՆ-ի «սառը պատերազմի» արտաքին քաղաքականության հայեցակարգերն իրենց սուր ծայրով ուղղված էին ԽՍՀՄ-ի դեմ և իրենց անուղղակի ազդեցությունն էին թողնում ՀԽՍՀ-ի վրա: Հիշատակման արժանի է հատկապես «Տրումենի հայեցակարգը», որն իր բացասական ազդեցությունն է ունեցել Հայկական հարցի դրական լուծման և ինչու չէ նաև 1946-1948 թթ. հայրենադարձության վրա:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

ԱՄՆ-ի «սառը պատերազմի» արտաքին քաղաքականության հայեցակարգերն իրենց սուր ծայրով ուղղված էին ԽՍՀՄ-ի դեմ և իրենց անուղղակի ազդեցությունն էին թողնում ՀԽՍՀ-ի վրա: Հիշատակման արժանի է հատկապես «Տրումենի հայեցակարգը», որն իր բացասական ազդեցությունն է ունեցել Հայկական հարցի դրական լուծման և ինչու չէ նաև 1946-1948 թթ. հայրենադարձության վրա:

Բանալի բաներ - Հայաստան, Հայկական հարց, ԱՄՆ, «Տրումենի հայեցակարգ», ԽՍՀՄ:

АРМЕНИЯ В КОНТЕКСТЕ ВНЕШНЕПОЛИТИЧЕСКИХ ДОКТРИН США

ЭДГАР НАВОЯН

Внешнеполитические сценарные доктрины США в эпоху холодной войны в основном были направлены против СССР и стран социалистического лагеря, чтобы по возможности не только ослабить, но и в конце концов уничтожить их, что и случилось в 1991 году. Это борьба имела не только военнополитический, экономический, идеологический, но и более глубокий, геополитический характер (которую в СССР так и не поняли) и продолжается до сих пор, но уже против России. Это негативно отразилось на Армении и в целом на Армянском вопросе.

Ключевые слова - Армения, Армянский вопрос, США, Доктрина Трумэна, СССР.

**ARMENIA IN THE CONTEXT OF
THE IMPACT OF THE FOREIGN POLICY DOCTRINES OF THE UNITED STATES
ON THE FIRST REPUBLIC OF ARMENIA AND ASSR**

EDGAR NAVOYAN

The doctrines of USA foreign policy during the Cold War was mainly addressed against the USSR and they actually had an indirect influence on ArmSSR. The effect of the Truman doctrine was also considerably harmful. It had a negative impact on the resolution of the “Armenian Question” and on the repatriation of Armenians in the years from 1946-48 as well.

Key words - Armenia, the Armenian Question, the USA, Truman Doctrine, the Soviet Union.